

SƏFƏVİLƏR DÖVRÜNDƏ TİBB ELMİNƏ DAİR BƏZİ TƏSBİTLƏR (XVI-XVII ƏSRLƏR)

Vahab Fətəliyev,

*AMEA Elm Tarixi İnstitutu Tarixşünaslıq
və mənbəşünaslıq şöbəsinin kiçik elmi işçisi
vahabfataliyev@gmail.com*

XÜLASƏ

Məqalədə XVI-XVII əsrlər Avropa səyyahlarının qeydləri əsasında Səfəvi dövrü tibb elmi və təcrübəsi nəzərdən keçirilmişdir. Müəllif təhlil üçün səyyah qeydləri ilə yanaşı, bir sıra mənbə və tədqiqatlardan da istifadə etmişdir. Məqalədə bu dövrdə tibb elmi və təcrübəsinin inkişafı, dərman kimi istifadə olunan bir çox təbii vasitələr haqqında məlumat verilir. Araşdırılan materiallar əsasında Səfəvi dövləti ərazisində tibb elminin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini görmək mümkündür. Bu dövrdə Səfəvi təbiblərinin qələmə aldığı çoxsaylı əsərlər, bu əsərlərdə qarşımıza çıxan dərman vasitələri və onların hazırlanması üsulları, bu dərmanların o dövr üçün ölümcül sayılan xəstəliklərin müalicəsində effektiv istifadə üsullarının göstərilməsi sayəsində həmin dövrün tibb elmi haqqında ətraflı bilgiyə sahib oluruq. Buraya Səfəvi dövlətinə müxtəlif məqsədlərlə səyahət etmiş səyyahların qeydlərini də əlavə etdikdə, həmin dövr tibb elmi ilə bağlı biliklərimizi daha da çox inkişaf etdirə bilərik.

Səyahətnamələr bizə xeyli ətraflı məlumatlar verir, Səfəvi tibb elminə olan heyranlıqlarını göstərməklə yanaşı, tənqidi fikirlərini də qeyd edirlər. Məhz səyahətnamələr sayəsində Səfəvi dövlətində müxtəlif su qaynaqlarının müalicə vasitəsi kimi istifadə olunmasını, burada hazırlanan əczaçılıq məhsullarının yüksək keyfiyyətini və hətta Avropayadək daşındığını, bununla yanaşı, Səfəvi həkimlərinin anatomiyanı hələ də Qalien və İbn Sinadan öyrəndiklərini, bu sahədə yeni araşdırmaların olmadığını, cərrahiyyənin yüksək səviyyədə inkişaf etmədiyini öyrənirik. Həmçinin həm yerli, həm də xarici mənbələr əsasında bu dövrdə geniş yayılmış xəstəliklər haqqında da məlumat əldə edirik. Adam Oleari hansı xəstəliyin hansı bölgədə daha çox yayıldığını da qeyd etmişdir.

Açar sözlər: *Səfəvi dövrü, tibb, cərrahiyyə, əczaçılıq, xəstəliklər.*

Giriş

Azərbaycan tarixinin ən möhtəşəm dövrlərindən biri də Səfəvi imperiyasının mövcud olduğu dövrüdür. Təəssüf ki, ölkəmizdə əsasən bu dövrə aid siyasi hadisələrin və sosial-iqtisadi məsələlərin öyrənilməsinə daha çox üstünlük verilmişdir. Bu da bir həqiqətdir ki, həmin dövrdəki mədəniyyətin, xüsusilə də onun bir parçası olan elmin də ətraflı araşdırılması zəruridir.

Elmin vacib sahələrindən biri, bildiyimiz kimi, tibb elmidir. Məhz buna görə bu məqalədə Səfəvi dövrü tibb elminin vəziyyətini qısa da olsa araşdırmağa çalışmışıq. Məqalədə, əsasən, XVII yüzillikdə Səfəvi dövlətinin ərazisində olmuş bir neçə avropalı səyyahın, bir sıra müasir tədqiqatçı alimlərin əsərlərindən istifadə edilmişdir. Səyyahların məlumatına görə, bu dövrdə iki əsas elm sahəsi inkişaf etmişdir. Bunlardan biri tibb, digəri isə astrologiya idi. Mənbələrə baxarkən sözügedən dövrdə çoxsaylı xəstəxanaların, tanınmış təcürbəli həkimlərin fəaliyyət göstərdiyini müşahidə etmək mümkündür. Səfəvi imperiyası ərazisində yaşamış təbiblərin yazdıqları kitablardan və bura gəlmiş səyyahların qeydlərindən başa düşmək olur ki, həmin dövrdə əczaçılıq da çox yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Əczaçılıq o dərəcədə inkişaf etmişdir ki, hətta Avropada da burada olan bilgilərdən istifadə edilmişdir.

Dövrün görkəmli həkimləri

Tibb elmi tarixin, demək olar ki, bütün dövrlərində tarixi Azərbaycan torpaqlarında və İran ərazisində yüksək inkişaf etmişdir. İki dövrdə biz bu elmin zirvədə olduğunu görə bilərik:

1. Hülakülər dövrü.
2. Səfəvilər dövrü.

Hülakü imperiyası süqut etdikdən sonra, baş verən ara müharibələri və xarici hücumlar tibb elminə də öz təsirini göstərdi. İki türkman (Baharlı və Bayandurlu sülalələri) dövlətinin mövcudluğu dövründə müəyyən qədər siyasi sabitliyin yaranması tibb elminin inkişafına rəvac verdi. Bəhs etdiyimiz dövrdə təkcə Azərbaycanın cənub torpaqlarında 50-dən çox ictimai xəstəxana mövcud olmuşdur (Ələkbərli, 2006). Sədi Ərdəbili, Şükrullah Şirvani, “Fəxrül-əttibə” (“Həkimlərin fəxri”) ləqəbli Mirzə Məhəmməd kimi həkimlər fəaliyyət göstərmişlər. Bütün bunlar hələ XV yüzillikdə Azərbaycanda tibbin yüksək inkişaf etdiyinə sübutdur. Bu inkişaf Səfəvi dövründə özünün yüksək mərhələsinə çatmışdır. Səfəvilər dönəmində də tanınmış bilikli həkimlər var idi və onlara yüksək səviyyədə hörmət göstərilirdi. “Həkim şahın müşaviri sayılırdı, çox vaxt vəzirlik rütbəsinə qədər yüksəlir, elçi sifəti ilə əcnəbi ölkələrə göndərilirdi. Ərdəbilli həkim Əbdü Şah I Abbasın əmri ilə Türkiyəyə elçi göndərilmişdi” (Əliyərli 2009, 443). Səfəvi dövrü həkimlərindən

danışarkən ilk olaraq adı çəkilməli şəxslərdən biri Bəhaüddövlədir. Məhəmməd Hüseyni Nurbəxşi Bəhaüddövlə Rey və Heratda pers* və hind həkimlə-rindən dərs almış, Hippokrat, Qalen, İbn Sina, ər-Razi, Seyid İsmayıl (əl-Curcani) və İbn Baytarın əsərlərini öyrənmiş, sonradan özünün geniş və şəxsi kliniki təcrübəsini bizə məlum olan yeganə “*Xülasətül-təcarib*” əsərində 1501-ci ildə Reydə qələmə almışdır (Cambridge 2006, 604). Bu əsərdə Herat-da geniş yayılmış öskürəkdən bəhs edilir. C.Elgoodun fikrincə, bu, Avropada ilk dəfə 1674-cü ildə Villis tərəfindən qeydə alınmış göyöskürəkdir. “*Xülasə-tül-təcarib*” əsərində Şərqdə sifilis xəstəliyinin ən ilkin təsviri verilmiş, həm-çinin suçiçəyi, məxmərək xəstəliklərindən də bəhs edilmişdir. Ən maraqlısı budur ki, göz xəstəlikləri hissəsində allergik rinitdən bəhs etmişdir ki, Avro-pada 1819-cu ilədək bu xəstəlik haqqında heç bir məlumat mövcud deyildi.

Səfəvi dövrünün digər görkəmli həkimi İmadəddin Mahmud ibn Məsud ibn Mahmud Şirazidir. O, bir müddət Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustac-lının sarayında həkim işləmiş, təbabətə dair əsərində dərmanhazırlama, yolu-xucu xəstəliklər, dəri xəstəliyini törədən səbəblər, müalicə qaydaları haqqında dəyərli məsləhətlər vermişdir. O, yazdığı “*Risaləyi-çubi Çini xordən*” əsərin-də atışək (sifilis) xəstəliyinin müalicəsini açıqlamışdır (14 Cambridge 2006, 605). Ömrünün sonlarında Məşhəddə türbədə və hospitalda xəstələrin qayğı-sına qalırdı. Burada daim zəvvar və başqalarına tibbi xidmət göstərilmirdi.

Əlaəddin Təbrizi də dövrünün tanınmış həkimlərindən olmuşdur. O, Təb-rizdə dünyaya gəlmiş, orada boya-başa çatmış və I Şah İsmayılın yaxın adam-larından idi. Əlaəddin Təbrizinin “*Kamili-əlayi*” əsəri çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Burada tibb lüğəti və terminləri haqqında əlifba sırası ilə məlumat verilmişdir (Əliyarlı 2009, 444). “Kiçik həkim” ləqəbli Əbülfəth Təbrizi də xəstəlikləri törədən səbəbləri düzgün təyin etməsi və xəstələri çox yaxşı müalicə etməsi ilə tanınmışdır. Şah II İsmayılın sarayında həkim olmuşdur. Ölümündən sonra Təbriz hakimi Əmir xan Mosullunun saray həkimi kimi çalışmışdır. Şah I Abbas hakimiyyətə gəldikdən sonra onu edam etdirmişdir. Əbu Talib Təbrizi, Naxçıvanlı İbrahim, Məhəmmədağlı Tufarqanlı da dövrün tanınmış həkimlərindən hesab edilmişlər (Əliyarlı 2009, 444). XVII yüzillikdə yaşamış Həsən ibn Rza Şirvani adlı təbib “*Siracüt-tibb*” əsərini yazmış və orada müxtəlif xəstəliklərə qarşı yüzlərlə qarışıq, toz və həblərdən bəhs etmişdir. 1711 və ya 1712-ci illərdə “*Tibbnamə*” adlı tibbi ensiklopediya Məhəmməd Yusif Şirvani tərəfindən sadə xalq dilində yazılmışdır. Digər

* Səfəvi dövlətinin ərazisi qərb mənbələrində “Persiya” adlandırılır. Persiya sözünü İran kimi tərcümə etməyin doğru olmadığını düşündük. Bu Əhəməni və Sasani imperiyalarının yunan və Roma mənbələrində olan adıdır.

XVII əsr təbibi Murtuzaqulu Şamlı müəllifi olduğu “*Xirqə*” əsərində cinsi xəstəliklərin müalicəsindən bəhs etmişdir (Ələkbərli, 2006).

Səfəvi həkimləri təkcə bu dövlətin ərazisində deyil, başqa dövlətlərdə də – Osmanlı və Böyük Moğol imperiyalarında və Orta Asiyada da fəaliyyət göstərmişlər. Bunlardan biri XVI yüzillikdə yaşamış “Böyük alim” ləqəbli Yusif Qarabaği olmuşdur. O, daha çox Orta Asiyada fəaliyyət göstərmiş, İbn Sinanın “*Qanun*” əsərinə izah və şərh yazmışdır (Ələkbərli, 2006).

Təbiblərin başqa ölkələrə getməsinin əsas səbəbi siyasi hadisələr olmuşdur. XVII yüzilliyin sonlarına doğru siyasi sabitliyin pozulması Səfəvi həkimlərinin bir qismini Dehlidəki Moğol sarayına sığınmağa məcbur etdi. Belə təbiblərdən biri olan Mirzə Məhəmməd Həşim Ələvi Xan 1699-cu ildə Şirazi tərk etmiş və Moğol hökmdarı Övrəngzibə təqdim edildikdən sonra onun sarayında, daha sonra isə Məhəmməd şah xidmət etmişdir. O və onun böyük qardaşı həkim olmaqla yanaşı, atası Mirzə Hadi Qələndəri də həkim idi. Digər mühacirlər, yenə Şirazdan köçmüş Məhəmməd Əkbər Şah Ərzani və Nurəddin Məhəmməd Abdullah ibn Hakim Eynülmülkdür. Sonuncusu 1628/1629-cu illərdə Şah Cahan üçün “*Əlfazül-ədviyyə*” (Dərmanların lüğəti), oğlu və varisi Övrəngzib üçün isə “*Tibbi dara şukuhi*” adlı əsər yazmışdır (Cambridge 2006, 605). Osmanlı imperiyasına da bir sıra həkimlər getmişdilər. Bunların arasında bir qismi özü getmiş, bir qismi isə Osmanlı-Səfəvi savaşlarında əsir aparılmışdı. Osmanlı dövlətinə mühacirət edən təbiblərdən biri Həkim Məhəmməd olmuşdur. O, dövrünün görkəmli hərbi cərrahı idi. Gənc ikən Osmanlı dövlətinə mühacirət etmiş, Osmanlı Ordusunda cərrah kimi xidmət göstərmiş, bir müddət sonra isə vətəninə geri dönmüşdür. Geri qayıtdıqdan sonra “*Təzkirəyi-cərrahi*” adlı əsər yazmış və Şah I Səfiyə həsr etmişdir (https://www.researchgate.net/publication/322156041_Hakim_Mohammad_A_Persian_Military_Surgeon_in_Safavid_Era_1501-1736_CE).

Həkim Məhəmməd bu kitabında Osmanlı Ordusunda xidmət edən 30 həkimin adını çəkmişdir ki, bunların arasında adlarından Səfəvi dövlətindən ora getdiyi məlum olan həkimlər var: Cəmşid Tacvar, Zəxmənd, Əjdərkuş və Həmədani. Bütün bunlar Səfəvi həkimlərinin ölkədən kənarda da böyük nüfuzə sahib olduğunu, həmçinin bu dövlətin ərazisində cərrahiyyənin yüksək inkişafını göstərir. Ümumiyyətlə, bütün dövrlərdə olduğu kimi, Səfəvi dövründə də həkimlər böyük nüfuzə sahib idilər. Səfəvi sarayında dövlət təbabəti ilə əlaqəli işlərdə və həkimlərin səfərbər olunmasında “həkimbaşı” adlanan saray həkimi ilə məsləhətləşirdilər. Həkimbaşının köməkçisi baş əcaçı idi ki, “əttarbaşı” adlanırdı (Cambridge 2006, 607). Bununla yanaşı, saray həkimlərinin həyatı həmişə təhlükədə idi. Hökmdar xəstə olduğu halda, onlar lazımi müdaxiləni edib, xəstəni xilas edə bilməsəydilər, bunun nəticəsi

ölüm ola bilirdi. 1667-ci ildə Şah Süleyman xəstələndiyi zaman acizlik göstərən həkimlər cəzalandırılmışdılar (Əliyarlı 2009, 443). Səfəvi dövrü təbabəti ilə əlaqədar mənbələrə baxarkən bir sıra hallarda həkimliyin ailə peşəsi olduğunu görə bilirik. Yuxarıda adını çəkdiyimiz həkimlərdən Bəhaüddövlənin, çox güman ki, atası Mir Qəşəməddin də həkim idi. Mümkündür ki, onun qardaşı Şah Şəmsəddin də həkim olmuşdur. Bəhaüddövlə qardaşının cinsi impotensiya xəstəliyi olan bir kişini sağaltıldığını qeyd etmişdir (Elgood 2010, 359). I Təhmasibin imtiyazsız işçiləri təmin etmək üçün açdırdığı “*Şərbatxanəyi-xeyriyyəyi-padşahi*” adlı xeyriyyə tibbi məntəqəsinə şahın şəxsi həkimi Həkim Xeyri ləqəbli Mirzə Yar Əli başçılıq edirdi. Onun Nurəddin və Həkim Şərəf adlı oğulları da təbib olmuş və atalarının müalicəxana işini davam etdirmişlər (Elgood 2010, 359). Bunlardan əlavə, bir sıra digər ata və oğul təbiblərin olması digər peşələr kimi, təbibliyin də əsasən ailəvi xarakter daşıdığını və atadan-oğula ötürüldüyünü göstərir.

Xəstəliklər və onların müalicə üsulları

Ümumiyyətlə, tarixə nəzər saldıqda hər bir dövrün, hər bir coğrafiyanın özünəməxsus xəstəliklərinin olduğunu görə bilirik. Səfəvi dövrünü də araşdırarkən burada bu coğrafiyaya məxsus və kənardan gəlmə bir sıra xəstəliklərlə qarşılaşa bilirik. Biz bu cür məlumatlara yerli mənbələrlə yanaşı, Səfəvi torpaqlarını ziyarət etmiş səyyah və diplomatların qeydlərində də rast gələ bilirik. Səyahətnamələrə nəzər saldıqda, Səfəvi dövlətinin ərazisində mövcud olmuş bir sıra xəstəlik adları qarşımıza çıxır. Səfəvi dövlətində olmuş ixtisasca həkim ingilis səyyah Con Frayer bura məxsus yerli xəstəliklərin adını çəkir: frenzi (dəlilik), plevrit, pnevmoniya, empiyema, katar (tənəffüs yollarının iltihabı), quduzluq, qırmızı damaq xəstəliyi, Persiya atəşi. Bunun ardınca isə bu ölkənin ən yayılmış xəstəliyinin süzənək olduğunu qeyd edir və bunun səbəbini hədsiz qadın azadlığı, əmtənin ucuzluğu və çirkin qanunların həvəsləndirməsində görür (Frayer 1698, 378). C.Frayer qırmızı damaq xəstəliyindən bəhs edərkən, Avropadan fərqli olaraq bu xəstəliyə burada uşaqlarda yox, daha çox yaşlılarda rast gəldiyini deyir. O, uşaqlarda ən çox kəllə yanmasının müşahidə edildiyini bildirir və bunu başlarının tez-tez qırılması ilə əlaqələndirir. Həmçinin son 80 ildə burada taun xəstəliyinin görünmədiyini də qeyd edir. Səpkili yatalağın isə yoluxucu olmasa da, ölümcül olduğunu qeyd edir. Hətta onun müalicəsi ilə bağlı yazır ki, bu zaman bizar daşından istifadə olunması məsləhətdir (Frayer 1698, 379). Alman səyyah Adam Oleari də xəstəlikləri təsnifatlandırmaqla qalmamış, onları bölgələr üzrə ayırmışdır. Səyyah yazır ki, Şirvan və Gilan əhalisində qızdırmaya çox rast gəlinir, ancaq Təbrizin havası o qədər yaxşıdır ki, kiminsə burada bu xəstəliyə tutulduğunu

heç kim eşitməz. Qızdırmaya tutulmuş birini ora aparmaqla həkimə belə göstərmədən müalicə etmək olar. Qanlı ishal və vəba kimi yoluxucu xəstəliklər burada Avropadakı kimi yaygın deyildi. Sifilis Kaşanda daha çox yayılmışdır (Oleari 1669, 226). Edema (bədənin müəyyən hissələrinə maye yığılması – V.F.) Gilan əyalətində nadir görünməyən xəstəlikdir. Burada daş xəstəlikləri ilə (böyrək daşı, öd daşı və s. –V.F.) çox az rastlaşmaq olar. Podaqra isə onların arasında bilinmir (Oleari 1669, 227). Uşaqlarda kəllə yanmasını 1630-1668-ci illərdə Səfəvi və Hindistana 6 dəfə səyahət etmiş fransız taciri J.B.Taverniyer də qeyd edir. O, bu barədə yazır: “Persiyada uşaqlar nadir hallarda çiçək xəstəliyinə tutulurlar, ancaq 10-12 yaşlarına qədər onlar başın orta hissəsinin bişməcəsindən əziyyət çəkirlər. Bu da əsasən onların 5-6 aylıqlarından etibarən həftədə 2-3 dəfə saçlarının qırılmasına görədir” (Phillips 1678, 239). J.B.Taverniyer sifilis xəstəliyindən bəhs edərkən bunu qeyd edir ki, persiyalılar bundan çox narahat ola bilərdilər, ancaq ölkənin quru havası və özlərinin təmizliyə fikir verməsinə görə bununla bağlı problemləri yoxdur (Phillips 1678, 239). Nəzərə aldıqda ki, həmin dövrdə sifilis xəstəliyinə dair bir sıra əsərlər yazılıb, J.B.Taverniyerin bu məlumatını düzgün hesab etmək olmaz. Yazılan əsərlərə əsasən bu xəstəliyin Səfəvi həkimləri tərəfindən tam müalicə oluna bildiyini deyə bilərik. Sifilisi Şərqdə “atışak” adı ilə tibb aləminə tanıdan Bəhaüddövlə olmuşdur. Bundan əlavə o, xəstəliyin yayılmasının əsas səbəbinin cinsi əlaqə olduğunu anlamış, buna baxmayaraq, xəstəliyin isti hamamlarda qalxan buxarla da ötürülə biləcəyini qəbul etmişdir. Bəhaüddövlə qumma və xoranı itən səpkilərlə birləşdirməkdə də səhv etməmişdir. O, xəstəliyin bədəndə yetişməsindən öncəki 17 ayı normal vaxt hesab edir və buna görə də müalicənin, təxminən, 2 il davam etdirilməsini düşünürdü və özünün bu xəstəliyi bir neçə dəfə civə qarışımı ilə müalicə etdiyini deyir (Elgood 2010, 377). Sifilis xəstəliyinin müalicəsinə dair ilk əhatəli əsər 1569-cu ildə İmadəddin Şirazi tərəfindən yazılmışdır. O da əsərində xəstəliyin çoxlu səbəbini sıralamışdır ki, bunların bir qismi Bəhaüddövlənin yazdıqları ilə eynidir. Kitabının yarıdan çoxu xəstəliyin müalicəsi haqqındadır. Bilinən tərləmə, qanalma və pəhriz üsullarından əlavə civə və sarsaparilla (Çin kökü) da xəstəliyin müalicəsi üçün məsləhət görülmüşdür (Elgood 2010, 381). J.B.Taverniyer burada yaşayan əhalinin sidik daşı və oynaq ağrıların nə olduğunu bilmədiyini yazır. Öd ağrıları ilə əlaqədar bunu qeyd edir ki, həmin şəxslərə at əti yeməyi məsləhət görürlər və özünün də bununla sağalan adamlar gördüyünü yazır (Phillips 1678, 239). J.Frayer də bununla əlaqədar qeyd edir ki, onların əksər həkimləri başqa yerlərlə müqayisədə qeyri-adi qidalanmada təkid edirlər: keçi, at, uzunqulaq və dəvə əti. Bunun üçün onların xüsusi sallaqxanaları var

(Frayer 1698, 377). Dizenteriya xəstəliyinə gəldikdə isə J.B.Taverniyer bu xəstəliyin qatıq, ravənd əlavə olunmuş suda qaynadılmış təmiz düyü istifadə etməklə müalicə edildiyini bildirir (Phillips 1678, 240). Səfəvi dövlətində əhali arasında tiryəkdən də çox geniş istifadə olunurdu. İngilis diplomatı Tomas Herbert də bu barədə məlumat verərək yazır: “Tiryək çox istifadə olunur, onlar daim tiryək çeynəyirlər, çünki bu bürküyə, qorxaqlığa və xəstələnməyə qarşı xeyirli hesab olunur” (Herbert 1634, 151). Demək olar eyni məlumatı J.Frayer də öz qeydlərində yazmışdır: “Yüksək dozada tiryək və koquenar (xaş-xaş qozasının qaynadılmışı) istifadə edirlər” (Frayer 1698, 379). Herbert həmçinin tiryəkin nöqərlər tərəfindən istifadə olunduğunu qeyd edir: “Nöqərlər onu güc (enerji) qoruyucusu kimi istifadə edirlər, baxmayaraq ki, bu onlara baş gicəllənməsi verir və onlar yol boyu kimi gördüklərini xatırlamırlar ancaq niyyətdə olan yerə gedib çıxı bilirlər. Bunun gücü ilə onlar səyahətlərini uzada bilirlər” (Herbert 1634, 151). Tiryək o qədər geniş istifadə olunub ki, hətta təbib İmadəddin özü də ondan gümrah qalmaq üçün gündəlik olaraq istifadə edib. Onun hədsiz istifadəsinin acı nəticələri ilə də çox qarşılaşmaq olar. Dövrün mənbələrində Səfəvi şahlarından II İsmayılın və I Səfinin böyük həcmdə tiryək istifadəsindən öldüyü qeyd edilir.

Bu dövrdə müxtəlif ot və qarışımlarla yanaşı, müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində bir sıra daşlardan da istifadə olunmuşdur. Mədinədən 3 günlük məsafədəki bəzi mədənlərdən çıxarılan Camast adlı daş onu üzərində gəzdirəni oynaq ağrılarından və pis yuxulardan, fincanın içinə qoyulduqda isə sərxoşluqdan qoruyur. Xoruzun çinədənindən çıxarılan şüşəyə bənzər daş isə onu üzərində gəzdirəni qəm və qüssədən qoruyur. Epilepsiya Ay daşı, sərcə daşı (chelidonium) vasitəsilə sağaldılırdı. Bu daşların arasında ən məşhuru bizar daşıdır. Bu söz fars dilindəki bad zuhr yəni padzəhər sözündən formalaşmışdır (Elgood 2010, 369). Bu daş Xorasanda mövcud olan vəhşi keçinin ya qarnından, ya da ödündən çıxarılırdı. Digər bir fransız səyyah J.Çardin bizarın təsirini itirdiyinə inanılsa da, dəyərdən düşmədiyini, çünki həm şərqdə həm də Avropanın bir qisminə hələ də çox istifadə olunduğunu yazır. O, həmçinin əsərində məşhur bir persiyalı həkimin ağılsızlığın müalicəsini bildiyini və bunu böyük məbləğdə pula bir fransıza satdığını da yazır. Resept isə belə idi: bərabər miqdarda bizar, müşk və xına (Pinkerton 1811, 182). Ümumiyyətlə bizar daşı, demək olar ki, bütün xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunurdu və qədim zamanlardan bu coğrafiyada müalicədə bu daşın xeyirlərindən yararlanırdılar. Bizar daşına aid tam əhatəli bir əsəri ilk dəfə İmadəddin yazmışdır. O, özündən əvvəlki bütün yazarların fikirlərini qeydə almışdır ki, bunun da nəticəsində bizar daşının əslilə saxtasını ayırd etmək mümkün

olmuşdur. Çünki bu daşa tələbat o qədər çox idi ki, artıq saxtası da istehsal olunurdu (Elgood 2010, 371).

Bu dövrdə indi olduğu kimi müxtəlif su qaynaqlarından da müalicə vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur. Adam Oleari Ərdəbildə olarkən tibbi (müalicəvi) suların bəhs edir və bildirir ki, Persiyalıların dediyinə görə bu suların Serdebe adlanan qaynağı Savalan dağındadır. Onun suyu ilıq və çox təmizdir. Dağın digər tərəfində başqa bir qaynaq var ki, onun suyu o qədər kükürlü və çirklidir ki, ətrafdakı havaya da siraət edir. Bu su qotur xəstəliyi üçün çox faydalıdır, buna görə də persiyalılar onu Abkotur adlandırırlar. O, dağın başqa bir tərəfində Meul, Daudau, Randau adlı isti su qaynaqlarını təsvir edir (Oleari 1669, 182). Şəhərdən müəyyən məsafədə Şercol (Şorgöl – V.F) adlanan üzəri duzla örtülmüş gölməçənin olduğunu və qotur xəstəliyinə tutulmuş insanların ora getdiyini qeyd edir (Oleari 1669, 183).

Səyyahların qeydlərində, həmçinin bunu da görmək olur ki, Səfəvi həkimləri müxtəlif zəhərlənmələrin, xüsusən zəhərli heyvanların sancmaları ilə olan zəhərlənmələrin müalicəsini bilirdilər. Yan Streys Kaşanda çoxlu zəhərli iri əqrəblərin və siçandan böyük hörümçəklərin olmasından, onların əhalini tez-tez sancmasından və hətta əhalinin digər bölgələrdə olduğu kimi, yerdə yox, tavandan asma yataqlarda yatdıqlarından bəhs edir və bildirir ki, bu həşəratlar nə qədər zəhərli olsalar da, əhali arasında bunlardan ölüm azdır, çünki onlar bunun müalicə yolunu tapıblar. Əqrəbin sancdığı hissəyə sirkə və balla bərkidilmiş mis pul qoyulur. Hörümçək kimisə zəhərlədikdə zəhər dərhal qana işləyir və insan dərin yuxuya dalır. Bu vəziyyətdə onu nə qədər çağırırsalar da, vursalar da, ayılmaq mümkün deyildir. Bunun ən yaxşı və sürətli müalicəsi elə həmin hörümçəyin özüdür. Onu əzərək yaranın üzərinə qoyurlar. Digər bir vasitə isə budur ki, xəstəni arxasıüstə ağzıaçıq halda uzadırlar və ağzına mümkün qədər çox süd tökürlər. Daha sonra isə onu tavandan asılan dördkünc sandıqda uzadırlar və sandığı, təxminən, 40 dəqiqə yellədirlər ki, xəstənin mədəsi bulansın və daxilində olan hər şeyi qussun (Morrison 1684, 381). Bunu Adam Oleari də öz qeydlərində az fərqlə qələmə almışdır (Oleari 1669, 195-196).

Bütün bunlardan bu qərara gəlmək olar ki, Səfəvi həkimləri özlərinə məlum olan xəstəliklərin necə müalicə olunacağını çox yaxşı bilirdilər və bunun üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirdilər.

Əczaçılıq

Əczaçılıq bu dövrdə özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır. Bu mövzu ilə əlaqədar çoxlu sayda kitablar qələmə alınmışdır. Bu əsərlər o qədər dəyərli olmuşdur ki, yüzillər boyu həm bu coğrafiyada, həm də Avropada istifadə

olunmuşdur. Səfəvi həkim və əczaçıları tibb elminə yeni fikirlər və ya özlərinə məxsus araşdırmalar gətirmişdilər. Bu dövrdə əczaçılığa aid yazılmış əsərlər adətən özündə qarabadin sözünü ehtiva edirdi. Səfəvi əczaçılığından danışarkən ilk olaraq Bəhaüddövlənin “*Xülasətüt-təcarib*” əsərinə nəzər yetirmək lazımdır. Bu əsərin bir neçə fəslə əczaçılığa həsr olunmuşdur. 26-cı fəsilə o, zərərli yan təsiri olan dərmanlarla zəhərli maddələri fərqləndirərək zəhər və antidotları (padzəhər) izah etmiş, sonra müxtəlif zəhərləri adlandırmış və təsvir etmişdir. Sarıkök, zəravənd, enliyarpaq zəncəfil və mərsin kimi tərəvəz antidotlarından, mineral və heyvan antidotları kimi isə gil, qara və ağ naftən neftləri və kərgədan buynuzundan bəhs etmişdir. 27-ci bölmədə isə o, özünün ixtira etdiyi dərmanlardan bəhs etmişdir: “Həbbül-şəfa” (şəfa həbləri), “Hafizül-səhha” (sağlamlıq qoruyucusu), “Tiraqi-cədid” (yeni məcun) və “Tiraqüt-tini-cədid” (yeni palçıq məcunu), müxtəlif yumşaldıcılar və “çəhar-şərbət” (4 şərbət) və “Poludayi-tibbi” (tibbi jele) kimi məlhəmlər. 28-ci fəsil isə texniki terminlər və mürəkkəb dərmanlarda istifadə olunan çəki və ölçü haqqındadır (<http://www.iranicaonline.org/articles/drugs>). Bütün bunlar Səfəvi əczaçılığının olduqca güclü inkişafının göstəricisidir.

Müəffər ibn Məhəmməd Hüseyni Şifayinin (?-1556) qələmə aldığı “*Qarabadini-şifayi*” əsəri Karmelit ordenin üzvü Angelus ata tərəfindən 1681-ci ildə Fransada nəşr olunmuş “*Pharmacopoeia Persica*” əsərinin əsas qaynağı olmuşdur.

XVII yüzillikdə Qəzvində xəstəxana rəhbəri olan Əli Əfzəl Qate “*Mənafeyi-əfzaliyə*” əsərində xəstəlikləri və dərmanları 4 ünsür əsasında sinifləndirmiş və yumşaldıcı, ağrı kəsici, qarın və ciyər pozuntuları üçün dərmanlardan bəhs etmişdir (<http://www.iranicaonline.org/articles/drugs>).

Dövrün digər görkəmli alimi İmadəddin Şirvani də əczaçılığa dair bir neçə əsər yazmışdır. Bunlardan biri şah I Təhmasibə həsr olunmuş “*Kitabül-mürəkkəbat əl-səhiyyə*” adlı əsərdir. Bundan əlavə İmadəddin çin kökü haqqında “*Risaləyi-çubi Çini xordən*”, bizar daşı haqqında “*Risaləyi-panzəhr*”, banka qoyma və zəhər və antidotlar haqqında “*Risaləyi-somum*” əsərlərini də qələmə almışdır (<http://www.iranicaonline.org/articles/emad-al-din-mahmud>). İmadəddinin bizar daşı haqqında yazdığı əsər ingilisdilli əczaçılıq əsərlərində 1750-ci illərədək istifadə olunmuşdur (Cambridge 2006, 605).

Səfəvi dövrünün ən çox istifadə olunan farmakoloji əsəri Məhəmməd Muminin 1669-cı ildə yazdığı və şah Süleymana həsr etdiyi “*Töfhətül-möminin*” əsəridir. Burada bitkilərin hansı bölgədə və mövsümdə yetişdiyi, müvafiq olaraq onların effektivliyi qeyd edilmişdir. Burada həmçinin zəhərlər və zəhərlənmənin müalicəsi haqqında fəsil də var (<http://www.iranicaonline.org/articles/drugs>). “*Töfhətül-möminin*” İslam dünyasında tibb və əczaçılıq haqqında olan ən

etibarlı və məlumatlandırıcı əsərdir. Kitab tibbi bitki, heyvan və mineralların yüzrlə növü haqqında məlumat verir. Müəllif bu dərmanların adını 27 dil və dialektə verir: fars, ərəb, türk, bərbər, Çin, hind, süryani, yunan, qibt (kopt) və s. Məhəmməd Mömin özündənəvvəlki müxtəlif mənbələrdən məlumatları toplamış, sonra onları təhlil etmiş və öz təcrübə müşahidələri ilə təkmilləşdirmiş və zənginləşdirmişdir. O, *“Təfhətül-möminin”*ə yalnız özünün, atasının və ya babasının sınaqdan keçirdiyi, və ya etibarlı mənbələrdən əldə etdiyi faktları daxil etmişdir (Ələkbərli, Hacıyeva 2008, 73). Səfəvi dövlətində olmuş avropalı səyyahlar da burada əczaçılığın çox yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini qeyd etmişdilər. Digər səyyahlarla müqayisədə ingilis həkim J.Frayer Səfəvi tibbini elə də bəyənməmişdi. O, buradakı təbiblərin daha çox qədim dövrlərdə, ərəblərdə ilişib-qaldığını, yeni üsullar axtarmadıklarını yazır (Frayer 1698, 376). Fikrimizcə bu, doğru deyildir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Bəhaüddövlə, Məhəmməd Mömin əczaçılığa bir sıra yeniliklər gətirmişlər. Ümumiyyətlə, Frayerin Səfəvi tibbi ilə əlaqədar yazdıqları ziddiyyətli xarakter daşıyır. Məsələn, o yazır ki, ravənd, türbit otu və oxyarpaq sarmaşığı onlar üçün dəhşətlidir. Kassia, vən (göyrüş) və terpentini yağından (skipidar) istifadə edirdilər (Frayer 1698, 377). Mənbələrə baxdıqda Frayerin onlar üçün dəhşətlidir yazdığı bitkiləri də burada geniş istifadə ediblər. Fransız səyyahı J.Çardin isə *“Persiyada kassia (darçınkimilər fəsiləsindən – V.F.), səna, sürmə, qarğabükən, dorema, kasni (qalban – V.F.), naşatır və atların təmizlənməsi üçün istifadə olunan ravənd kimi fiziki dərmanlar istehsal olunur”* məlumatını öz əsərində qeyd etmişdir (Pinkerton 1811, 181). J.Çardin, həmçinin təbiblərin tələbələrinə öyrətmək üçün öz əczaxanalarında çoxlu sayda dərman saxladığını qeyd edir (<http://www.iranicaonline.org/articles/drugs>). Çardin, həmçinin *“Ağaclar, bitkilər və dərmanlar haqqında”* fəslində Persiyanı tibb dərmanlarının mükəmməl ölkəsi adlandırır (Cambridge 2006, 586). J.Çardinin verdiyi digər maraqlı bir məlumat isə budur ki, o, Xorasan əyalətində qumda insan bədənlərinin qorunmasını və onlardan tibbi istifadə üçün mumya hazırlanaraq satıldığını, belə bədənlərə Farsistan əyalətində Abin adlı yaşayış məskənindən uzaq olmayan bir mağarada da rast gəldiyini qeyd etmişdir. Fikrimizcə, bu məlumat həqiqətə uyğun deyil, çünki digər səyyahların bu haqda heç bir qeydi yoxdur. O, daha sonra davam edərək yazır ki, türk və fars dillərində mumiya balzam tərkibli yumuşaq rütubətli maddəyə deyilir, bu balzam Lar əyalətində böyük bir mağaradan çıxarılır və sınıqlar üçün çox faydalı hesab olunur (Pinkerton 1811, 182). Bu son məlumatı alman həkim və səyyahı Engelbert Kempfer də təsdiq edir. O, əsərində bu mövzuya ayrıca başlıq ayırmış və bu haqda ətraflı yazmışdır (Kaempfer 1712, 516). O, bu mumyanın həm daxili, həm də xarici zədələr üçün istifadə edildiyini qeyd edir

və bunun fir və yaraların, sınıqlar və hündür yerlərdən qəza ilə yıxılmalar nəticəsində əmələ gələn digər zədələrin müalicəsi, qan laxtasının həll edilməsi üçün çox effektiv cərrahi balzam olduğunu yazır (Kaempfer 1712, 521).

Lar əyalətindəki balzam haqqında Streys də bəhs edir və bu balzamin burada dünyanın ən güclü padzəhəri kimi tanındığını deyir, baxmayaraq ki, özü bununla razı deyil (Morrison 1684, 347).

Bütün bunlardan görmək olar ki, bu dövrdə əczaçılığa dair çox samballı əsərlər yazılmış, yeni dərmanlar ixtira edilmişdir. Səfəvi həkimləri mümkün olan hər şeydən: bitkilərdən, minerallardan, müxtəlif canlıların daxilindən çıxarılan daşlardan, heyvanlardan dərman əldə etməyi bacarırdılar.

Cərrahiyyə

Tibbin digər sahəsi olan cərrahiyyədən bəhs edərkən bunu demək istərdik ki, bu dövrə dair istər yerli mənbələrə, istərsə də səyahətnamələrə baxdıqda biz dərmanla müalicə etmənin daha öndə olduğunu görə bilərik, nəinki cərrahiyyənin. Bunun digər səbəbi isə budur ki, mənbələrdə cərrahiyyə ilə bağlı məlumatlar çox azdır. İngilis həkim J.Frayer Səfəvilərin cərrahiyyəsini bəyənməmiş və qeyd etmişdir ki, onların qanunu cəsəd üzərində istintaq aparmağı onlara qadağan edir. Buna görə onlar tamamilə antik anatomistlərin dediklərinə əsaslanırlar və heç də özlərini bu sahədə zəif görmürlər (Frayer 1698, s. 377). Baxmayaraq ki, Frayer tibbi yaxşı bilirdi, ancaq biz onun fikri ilə razılaşa bilmərik. Bunun isə səbəbi həmin dövrdə Həkim Məhəmmədin qələmə aldığı *“Təzkirəyi-kamiliyyə”* əsəridir. Əsərin müəllifi haqqında məlumat çox azdır. Bu aydındır ki, o, Persiyada doğulmuş və gəncliyində Osmanlı imperiyasına mühacirət edərək Osmanlı ordusunda tibb zabiti kimi xidmət etmişdir. O, Osmanlı ordusunun uğursuzluqla nəticələnmiş Bağdad yürüşlərinin ən azı birində iştirak etmişdir. Sonradan o, Persiyaya geri dönərək yazdığı kitabını şaha həsr etmişdir (https://www.researchgate.net/publication/322156041_Hakim_Mohammad_A_Persian_Military_Surgeon_in_Safavid_Era_1501-1736_CE). Bu kitabın yazılma səbəbi yaralanma və zədələnmə haqqında izahlı kitabın olmaması idi. Həkim Məhəmməd bu kitabı çoxlu sayda tibbi kitabları, məhdud saylı cərrahiyyə haqqında əlyazmaları oxumaq və öz təcrübəsini birləşdirməklə yazmışdır. O, kitabında 30-dan çox cərrah və müəllifdən sitat gətirmişdir. O, Osmanlı Ordusunda fəaliyyət göstərən həkimlərin siyahısında bir neçə Persiyalı cərrahın da adını yazmışdır. Bu, Səfəvi dövründə burada cərrahiyyənin güclü inkişafını və persiyalı cərrahların başqa ölkələrdə fəaliyyət göstərməsini sübut edir. Həkim Məhəmməd əvvəlcə ümumi təcrübədən, yara və zədələnmələrdən və təcrübi üsullardan incəlikləri ilə yazmışdır. Həkim Məhəmməd qarın boşluğu və bağırsaq yaralarının, bağırsaq dəşikləri tikişlərinin qarışqa

dişləmələri ilə müalicə olunmasından kitabının iki yerində bəhs etmişdir. O, həmçinin qeyd edir ki, belə yarası olan xəstələr bir neçə gün yeməkdən və su içməkdən yayınmalıdır. Daha sonra o, əsərinin 2-ci fəslində xroniki dəri xəstəliyinin iynələrlə müalicəsini təsvir edir. O, xərcəng şişləri üçün köməkçi cərrahiyyədən bəhs etmiş və digər hissədə zədələnmiş şəxsin yeməklərini göstərmişdir. O, həmçinin ilan, əqrəb, həşərat sancmalarından, heyvan dişləməsindən olan yaraları, quduzluğun əlamətini və müalicəsini də təsvir etmişdir. Daha sonra isə o, çıxıq və yarımçıxıqları, bir neçə sınıq növünü də təsvir etmişdir. Kitabın son hissəsində isə o, anesteziyanın 5 fərqli növü haqqında məlumat vermişdir

(https://www.researchgate.net/publication/322156041_Hakim_Mohammad_A_Persian_Military_Surgeon_in_Safavid_Era_1501-1736_CE). Gördüyümüz kimi, Həkim Məhəmməd cərrahiyyəni çox gözəl bilmişdir. Çox güman ki, o, Osmanlı Ordusunda cərrah kimi xidmət göstərdiyi üçün onlardan da bir sıra üsullar öyrənmiş, şəxsi təcrübəsini zənginləşdirmiş və o dövr üçün belə mükəmməl bir kitab qələmə almışdır. Bu əsərdə Həkim Məhəmməd, həmçinin cərrahlar üçün çoxlu sayda etik qaydalar və vacib praktiki əsaslar təqdim etmişdir. Kitabının 3-cü cildində o, cərrahların Tanrıya və peyğəmbərə inanmalı olduğunu, cərrah xəstəni təhlükədə olsa belə qorxutmamalı, ancaq onun vəziyyəti haqqında məlumatı yaxınları ilə bölüşməlidir. Xəstələr yüksək-tavanlı otaqda saxlanılmalı və təmiz paltar geyinməli, həmçinin ziyarətləri məhdud olmalıdır. O, həmçinin cərrahların çiçək xəstəliyi, cüzam, qançır və qoxulu xora kimi yoluxucu xəstəliklərdən qorunmasını da vurğulamışdır. Yaralara baxarkən vacib deyilsə, onlara toxunmamağı məsləhət görür. Onun təklif etdiyi maraqlı şeylərdən biri də cərrah əlcəkləridir. Qoyun xayasının dərisindən və nazik gümüş qatından hazırlanmış əlcəkləri məsləhət görür. Bu cərrahiyyə tarixində cərrah əlcəkləri haqqında ən ilk məlumatlardan biri sayıla bilər (https://www.researchgate.net/publication/322156041_Hakim_Mohammad_A_Persian_Military_Surgeon_in_Safavid_Era_1501-1736_CE). Bütün bunlar Səfəvi cərrahlarının cərrahiyyəni, gigiyenik qaydaları və tibbi etikanı necə yüksək dərəcədə bildiklərinin sübutudur.

Baytarlıq

Tibbin digər sahələrində olduğu kimi, baytarlığın da tarixi Azərbaycan torpaqlarında, İran və İraqda dərin tarixi kökləri var idi. Eyni ilə Səfəvi dövründə də baytarlıq elmi tibbin digər sahələrində olduğu kimi daha da inkişaf etmişdir. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi Səfəvi dövründə də baytarlıq haqqında kitablar yazılmışdır. Həsən bəy Rumluya əsasən demək olar ki, Muslöhəddin Məhəmməd Lari (?-1571) baytarlıq haqqında traktat yazmışdır.

Dövrün qeydə alınmış digər alimi Molla Möhsün Fayz Kaşanidir ki, “*Vəsfül-kayl*”, yəni “Atların təsviri” əsərini yazmışdır. Şah I Təhmasibin dövründə Şəfi tərəfindən qələmə alınmış “*Də fərsnamə*”də pterigi və kvitor (atların ayaq sümüklərində infeksiya - V.F) kimi at xəstəlikləri qeyd olunmuşdur. Şah I Abbasın dövründə Məhəmməd Təqi Təbrizi Damirinin “*Həyatül-heyvanat*” əsərinin “*Kavasül-heyvanat*” adı altında fars dilinə tərcümə etmişdir. Digər Səfəvi şahı II Abbasın əmri ilə Nizaməddin Əhməd “*Mezməre daneş*” əsərini qələmə almışdır. Bu əsər atların təliminə və at xəstəlikləri simptomları və müalicəsinə həsr olunmuşdur (<http://www.iranicaonline.org/articles/dam-pezeski-veterinary-medicine>). Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, Səfəvilər dövründə də baytarlıq və maldarlıq məsələləri əmirələmə, şikarçıbaşı və saray müfəttişlərinin əsas məsuliyyəti idi. Çoxlu sayda baytar xəstə heyvanları klinika və ya sahələrdə müalicə edirdilər. Dördəyaxlıqların vəziyyətinə nəzarət üçün baytarlıq təşkilatı fəaliyyət göstərirdi. Onlar atların və digər ev heyvanlarının tövlələrini və çoxalmalarını yoxlayırdılar. Şarden və Mirzə Samiyə əsasən müfəttişlər dəvə və atların sağlamlıqlarına diqqət yetirirdilər. Xüsusi məmurlar heyvan cəsədlərini tədqiq edirdilər ki, ölüm səbəbini üzə çıxarsınlar (Helaine 2008, 2191). Haşimi, Saffi, Nizam əl-Din Əhməd, Mohbəli xan Xas, Məcdəddin bin Məhəmməd Şafi, Abdullah xan Bahadır, Ərəb Nəcəfi və b. dövrün məşhur baytarları idi (Helaine 2008, 2192). Gördüyümüz kimi Səfəvi sülaləsi sahib olduqları heyvanlara, xüsusən atlara böyük qayğı ilə yanaşıblar. Təsadüfi deyil ki, yazılan baytarlıq əsərlərinin böyük çoxluğu atlar haqqındadır.

Nəticə

Bu araşdırma qismən də olsa Səfəvi dövrü tibb elmini işıqlandıra bilmək üçün aparılmışdır. Bunun üçün bir sıra tarixşünaslıq əsərlərindən, Avropa səyyahlarının əsərlərindən istifadə olunmuşdur. Bu mənbələrdən gördüyümüz kimi bu dövrdə tibb, əczaçılıq yüksək səviyyədə inkişaf etmiş, həm müalicə, həm də əczaçılığa dair çoxlu sayda əsər qələmə alınmışdır. Həkim Məhəmmədə və onun “*Təzkirəyi-kamiliyyə*” əsəri haqqında yazılmış məqalədən isə bu dövrdə cərrahiyyənin necə yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini gördük. Burada, həmçinin Səfəvi həkimlərinin xarici ölkələrdə - Osmanlı imperiyasında, Böyük Moğol imperiyasında, Orta Asiyada da fəaliyyət göstərmələri haqqında az da olsa məlumat verməyə çalışmışıq. Məqalədən gördüyümüz kimi, Səfəvi təbiblərinin yazdığı əsərlər uzun müddət Avropada da istifadə edilmişdir. Bununla da bu qənaətə gələ bilərik ki, Səfəvi təbibləri təkcə öz ölkələrinin deyil, xarici ölkələrin də tibb elminin inkişafına böyük töhfə vermişlər.

ƏDƏBİYYAT

Herbert T. (1634). *A Description of the Persian monarchy/ Now being the oriental Indies/* London, Printed by William Stansby and Jacob Bloome.

Elgood C. (1951) (2010). *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate: From the Earliest Times Until the Year A.D. 1932.* Cambridge University Press.

F.Alakbarli. E.Hajiyeva. (2008). “Tuhfat Al-Muminin” (1669 Ad) By Muhammad Mumin As An Important Source On Traditional Islamic Medicine/ *Journal of the International Society for the History of Islamic Medicine.*

Helaine Selin (2008). *Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures* Springer Science & Business Media.

<http://www.iranicaonline.org/articles/dam-pezeski-veterinary-medicine> (11.11.2011).

<http://www.iranicaonline.org/articles/drugs> (01.12.2011).

<http://www.iranicaonline.org/articles/emad-al-din-mahmud> (13.12.2011).

https://www.researchgate.net/publication/322156041_Hakim_Mohammad_A_Persian_Military_Surgeon_in_Safavid_Era_1501-1736_CE (Dekabr, 2017).

Phillips J. (1678). *The six voyages of John Baptista Tavernier.* London.

Fryer J. (1698). *A new account of East-India and Persia, in eight letters (Nine years travels 1672-1681).* London.

Pinkerton J. (1811). *A general collection of the best and most interesting voyages and travels in all parts of the world, Volume IX.* London, Straban and Preston Printers-street.

Kaempfer E. (1712). *Amoenitatum exoticarum politico-physico-mediciarum fasciculi V. Lemgoviae.*

Əliyarlı S. (2009). “Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər)”. Bakı Çıraq” (II nəşr),

THE CAMBRIDGE HISTORY OF IRAN IN SEVEN VOLUMES, Volume 6, CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 2006

Morrison J. (1684). *The Voiages and Travels of John Struys through Italy, Greece, Muscovy, Tartray, Media, Persia, East India, Japan and other countries in Europe, Africa and Asia.* London.

The voyages and travells of the ambassadors sent by Frederick, Duke of Holstein, to the great Duke of Muscovy and the King of Persia.: Begun in the year M. DC. XXXIII. and finish'd in M. DC. XXXIX. Containing a compleat

history of Muscovy, Tartary, Persia, and other adjacent countries. With several publick transactions reaching near the present times; in VII books. London, 1669

Фарид Алекберли, История медицины в Азербайджане (V тыс. до н.э.— середина XIX в н.э.), "Elm".History & Heritage Website.10.11.2006. <http://www.alakbarli.aamh.az/index.files/13.htm> (10.11.2006).

Вахаб Фаталиев

МЕДИЦИНСКАЯ НАУКА В СЕФЕВИДСКОМ ПЕРИОДЕ (XVI-XVII В.)

В статье рассматривается медицинская наука и практика периода Сефевидов XVI-XVII века на основании заметок европейских путешественников. Наряду с заметками путешественников, в целях анализа автор использовал некоторые источники и исследования. Статья содержит информацию о развитии медицинской науки и практики, многих природных средствах, используемых в лечебных целях, в этот период. На основании исследованных материалов можно увидеть высокий уровень развития медицинской науки на территории государства Сефевидов. Благодаря многочисленным трудам врачей Сефевидов в этот период, предоставлению в этих трудах информации о лекарственных средствах и способах их использования, методах эффективного использования этих лекарств в лечении смертельных заболеваний, мы приобретаем глубокие знания о медицинской науке того периода. Добавив к этому заметки путешественников, посещавших государство Сефевидов в различных целях, мы можем и дальше развивать наши знания медицинской науки того периода.

Записки путешественников дают нам много подробной информации, не только показывают восхищение, но и критикуют медицинскую науку периода Сефевидов. Именно благодаря запискам путешественников, мы узнаем, что различные источники воды использовались в государстве Сефевидов в качестве лечебных средств, фармацевтические продукты, изготовленные здесь, были высококачественными и даже экспортировались в Европу, кроме того, мы видим, что Сефевидские врачи все еще изучали анатомию из трудов Галиена и Ибн Сины, не проводилось никаких новых исследований в этой области, и хирургия не была развита на высоком уровне. Мы также получаем информацию о наиболее распространенных заболеваниях за этот период, как из местных, так и из

зарубежных источников. Адам Олеари даже упомянул, какое заболевание в каком регионе было наиболее распространенным.

Ключевые слова: Период Сефевидов, медицина, хирургия, фармакология, заболевания.

Vahab Fataliyev

MEDICAL SCIENCE IN THE SAFAVID PERIOD (16-17th CENTURIES)

ABSTRACT

The article deals with Safavid period medical science and practice described by European travelers who visited the territory of the Safavid Empire in the 17th century. Along with traveler's records, the author used several articles and books for analysis. The article provides information about the development of the medical science and practice, many natural things used as a medicine in that period. Based on the studied materials, it is possible to see the high level of development of medical science in the territory of the Safavids. Thanks to the numerous works written by Safavid physicians during this period, the medicines we encountered in these works, methods of their preparation and their effective use in the treatment of diseases considered deadly at that time, we can acquire thorough knowledge about the medical science of that period. Moreover, considering the notes of travelers who visited the Safavid state for various purposes, we can further develop our knowledge of the medical science of that period. Travelers provide us with a lot of detailed information, show their admiration for Safavid medical science as well as their critical views. Thanks to the travelogues, we learn that various water sources were used in the Safavid state as a means of treatment, the pharmaceutical products made here were of high quality and even transported to Europe. It also reveals that Safavid physicians still learned anatomy from Galien and Ibn Sina as there was no new research in this field, and surgery was not well developed. We also get information about the most common diseases during this period, based on both local and foreign sources. Adam Oleari even mentioned prevalent diseases according to regions.

Keywords: *Safavid period, medicine, surgery, pharmacology, diseases*

Çapa tövsiyə etdi: i.f.d., dos. E.A. Əzizova